

*Ганна Капустян
(Кременчук)*

ІНФОРМАЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ ВЧК-ГПУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 20-х рр.

У 20-ті рр. ХХ ст. українське село пережило перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (НЕПу), власне НЕП, сталінську «революцію зверху». І протягом цього часу мали місце складні соціально-економічні і політичні процеси і явища: продрозкладка, введення продподатку, повстанський рух, голод 1921–1923 рр., певна лібералізація економічного життя (пов'язана з «новим курсом» на селі середини 20-х рр.), «ножиці цін», виборчі кампанії до рад та драматичні колізії боротьби заможної частини селянства за поновлення своїх громадянських прав, «надзвичайщина» з її примусовими хлібозаготівлями і, нарешті, повне згортання НЕПу. Все це відбулося у великій кількості архівних документів, проте значення останніх для історичної науки є різним.

Об'єктом даного дослідження є джерела, доступ до яких став можливим завдяки кардинальним політичним змінам на території колишнього СРСР, і які суттєво розширюють можливості дослідницької роботи. Це — документи радянських органів державної безпеки, особливість та вагомість яких визначається як місцем згаданих органів у системі радянського політичного режиму, так і досить скрупульозним підходом до ведення діловодства в цьому відомстві.

Спробуємо через призму документів ВЧК-ГПУ-ОГПУ поглянути на суспільно-політичне життя українського села 20-х рр. Зазначимо, що специфіка системи діловодства радянської таємної служби тоді досить тісно була пов'язана з особливостями її власної структури. Йдеться, насамперед, про такі структурні підрозділи, як Обліково-інформаційний відділ, Інформаційний відділ, Секретний відділ, Відділ інформації і Політконтролю, котрі за родом своєї діяльності володіли основною інформацією про стан суспільно-політичного життя в межах цілої країни та українського села зокрема.

Інформаційні матеріали радянських спецслужб зберігаються як у відомчих архівах спецслужб, так і у державних архівах. Великий масив інформаційно-аналітичного матеріалу спецслужб відклався в колишніх партархівах, адже Центральний Комітет РКП(б)-ВКП(б), ЦК компартій союзних республік та місцеві партійні комітети здійснювали керівництво всією роботою по організації політичного контролю в усіх сферах життя країни. Сюди надходили всі види інформаційних матеріалів. Звідси своєчасність і достовірність у прагненні радянської таємної служби донести інформацію про політичні події й настрої в суспільстві до представників вищого політичного керівництва країни.

Партійною підтримкою підживлювалася й ідея участі членів партії в діяльності органів ГПУ-ОГПУ. Про це свідчить, зокрема, протокол № 17 засідання секретаріату ЦК КП(б)У від 17 квітня 1926 р., де розглядалося питання «Про необхідність представлення до органів ГПУ УСРР членів КП(б)У, які ведуть в радянських установах таємну та шифрувальну переписку». Ухвала з цього питання звучала так: «Доручити виключно членам КП(б)У ведення таємної чи шифрувальної переписки в центральних, місцевих, державних та громадських організаціях»¹.

Політичні події й настрої в суспільстві відстежувалися радянськими спецслужбами і відкладалися в оперативних спеціальних зведеннях, державних інформаційних доповідях, доповідних записках, оглядах, тематичних довідках та доповідях, звітах тощо. Підготовлений у тій чи іншій формі за всіма вимогами режимних моментів спецдокумент доводився до відома чітко визначеним структурним підрозділам та посадовим особам вищого державного й партійного керівництва. Особливість інформації, що міститься в подібних документах, полягає в її високій достовірності. Статус вищих державних та партійних посад зобов'язував володіти об'єктивною інформацією.

Російський вчений професор В.П.Данилов, керівник наукового проекту, що презентується фундаментальним 4-томним зібранням документів «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939», у зв'язку з цим зазначає: «Функциональное предназначение сообщать обо всем случившемся не для «непосвященных», «посторонних» и прочих, а для *высшего руководства, которое должно все знать*, имело решающее значение при составлении информсводок ВЧК-ОГПУ-НКВД. Перед нами действительно уникальный источник, отличающийся высокой достоверностью сообщаемых сведений о событиях, которые имели политическое значение и которые очень плохо отражены в других сохранившихся источниках»².

Спроба правлячого режиму «лібералізуватися» навесні 1921 р. позначилась і на ВЧК, яку наступного року було перетворено на Державне політичне управління (ГПУ). На місцях, в губерніях, замість надзвичайних комісій, при губвиконкомах створювалися політвідділи. 15 листо-

пада 1923 р. ГПУ було реорганізовано в Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ). Та зміна вивісок на спецслужбі не змінила її головного завдання — здійснення політичного контролю в тісному зв'язку з політичним розшуком.

Після офіційного закінчення громадянської війни, 8 січня 1921 р. з'являється наказ ВЧК № 10 про завдання чекістських органів у мирних умовах: «Всіх підозрілих, які можуть брати участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів, чи то осіб право-есерівського, махновського чи тому подібного спрямування потрібно тримати на обліку, вияснити, перевірити. Це гігантська інформаційна робота, яка повинна виступити на перший план... Потрібно знати, що робить такий-то... колишній офіцер чи поміщик, щоб з його арешту мати зиск»³.

17 березня 1921 р. ВЦВК і ЦК РКП(б) направили губвиконкомам і губкомам партії циркуляр про необхідність інформувати вище радянське керівництво про політичну ситуацію, яка складалася в країні. З цією метою пропонувалося ВЧК «посилити... інформаційний апарат, який повинен проникнути в товщу робітничих і селянських мас»⁴.

Суть політичних настроїв різних соціальних категорій населення піддавалась аналізу центральним апаратом ВЧК-ГПУ-ОГПУ на основі інформації місцевих відділів у вигляді тематичних зведень. При цьому обов'язково один з екземплярів зведення направлявся до місцевого або центрального партійного комітету. Інформаційну документацію радянських спецслужб 20-х рр. можна класифікувати в залежності від періодичності її подання та тематичної спрямованості.

На початку 20-х рр. щоденні зведення місцевих органів ВЧК направлялися в губкоми, губвиконками, у відділ губчека. Губчека, в свою чергу, один раз на 3 дні «телеграфно» подавала оброблену інформацію до ВЧК. З метою оперативнішого надходження інформації з місць до центру активізується телеграфна форма її донесення. Так, у згаданому виданні «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» представлено надзвичайно великий пласт оперативно-інформаційних зведень Секретно-оперативного управління та державних інформаційних зведень (держінфзведень) Інформаційного відділу ВЧК. У кожному телеграфному зведенні зазначалося джерело поданої інформації, дата документа і його номер: «Телеграми О[собливого] В[ідділу] К[іївського] В[ійськового] О[кругу], № 953/оп і 960/оп, 11 і 12 травня»; «телеграма ВУЧК, № 20, 17 травня»; «телеграма Г[уб]Ч[е]К[а], № 539, 24 травня»; «телеграма держінфтрійки, № 4»⁵.

На початку 20-х рр. Україна рясніла повстанськими загонами, що дотримувалися різних ідейних спрямувань. Тому в змісті тогочасних телеграфних зведень значне місце посідає інформація про дислокацію «банд», їхнє політичне забарвлення, керівників, чисельність, соціальний стан учасників. Так, у телеграмі надзвичайно України повідомлялося, що в Київській

губернії «в 14 верстах від ст[анції] Христинівка банда в 100 осіб, з них 75 — козачого елементу. Банди Лиха й Хмари почали із дрібних груп з'єднуватися в одну для спільного наступу на Вінницю»⁶.

У разі, якщо зведення містило лише інформацію про «бандитизм», заголовок її набував специфічного забарвлення: «Київська губ. (Бандзведення ВЧК, № 7, 10 січня [1922 р.]). 7. За даними від 5 січня, в Бородянським районі діють банди Орлика, Моряка, Кукумки й Хвостенка загальною чисельністю до 100 багнетів і 30 шабель»; «Полтавська губ. (Бандзведення ВЧК, № 22, 6 лютого [1922 р.]). 7. За даними від 1 лютого, в Переяславському п[овіті] діє банда Трояновського і т.д.»⁷.

Передача інформації телеграфно мала свою специфіку стосовно стилю документа. Речення здебільшого прості, мова — лаконічна. Як правило, це констатація факту, іноді робилася спроба аналізу військово-політичної та економічної ситуації: «В районі Боярки організується банда, яка має намір підірвати мости і зробити наліт на Київ. З'ясувалося, що причиною нальоту банд на Мотовилівку послужила розпочата розверстка м'яса й направлення військовозобов'язаних із ліскомів в армію». А далі інформація про безпосередній вплив нової економічної політики на настрої селян і конкретні зміни: «В Уманському районі спокійно. Бандити виявили бажання добровільно здатися. Настрій селян у цьому районі покращується. Причина покращення — скасування продрозкладки...» (Київська губ. Зведення ОВ КВО, 18 квітня 1921 р.)⁸.

Ставлення селян до «бандитів» часто виявлялися полярними: «Селяни з охотою допомагають бандитам» (Київська губ. Телеграма начвідділу по боротьбі з бандитизмом КВО, 14 квітня 1921 р.)⁹. «Під час переслідування банди Махна бандити просили селян перекрити дороги, що селянами виконано не було. Ставлення селян до Махна вороже»¹⁰.

Поява в 1921 р. «Держінформзведення» як окремого виду документа свідчила про формування цілісної інформативної системи державного рівня, можливість доступу до якої обмежувалася 83-ма особами (у 1921–1922 рр.), а кількість екземплярів «Держінформзведень» ВЧК в 1921–1922 рр. не перевищувала 35¹¹.

Держінформзведення подібно хроніці воєнного часу фіксували хід збору продподатку: «Волинська губ. (Держінфзведення, № 58, 22 жовтня [1921 р.]). 1. Продподаток йде успішно. Виняток становить Коростеньський п[овіт]. 3. У прикордонній смузі спостерігається масовий вивіз хліба за кордон»¹². «Катеринославська губ. (Держінфзведення, № 65, 18 листопада) Продкампанія постановою бюро губкому продовжена до 15 грудня. В повіті направлено членів губкому й губвиконкому. Кількість зібраного хлібу досягає 1500 тис.»¹³.

З'являється перша інформація про голод. «Миколаївська губ. (Держінфзведення ВУЧК, № 80, 12 січня [1921 р.]). 8. В Херсонському п[овіті]

селяни голодують. Почастішали випадки голодної смерті. Населення харчується падаллю, сурогатами хліба, кішками, собаками»¹⁴.

А також сумна статистика: «Донецька губ. (Держінфзведення ВУЧК, № 88, 8 лютого [1921 р.]). 8. Голод посилюється: число голодуючих по губернії досягає 475 900 осіб, серед них 75 тис. дітей. Випадки людоїдства частішали»¹⁵. «В Мелітопольському п[овіті] голодує 90 % населення. Захворювання на ґрунті голоду обчислюються тисячами, помирають щоденно по кілька десятків» (Запорізька губ. Держінфзведення П[овноважного] П[редставництва] ГПУ, № 96, 8 березня 1922 р.)¹⁶.

Радянські органи держбезпеки, здійснюючи функції політичного контролю в суспільстві, змушені констатувати факти насилля й беззаконня на селі: «Настрій селянства незадовільний з причин репресій за нездачу продподатку» (Держінфзведення ГПУ, № 105, 10 квітня 1922 р., Поділля). А в Кременчуцькій губернії «серед селян викликають незадоволення продзагони, з боку яких мали випадки побиття, вимагання і тероризування населення» (Держінфзведення ВУЧК, № 88, 8 лютого 1922 р.)¹⁷. Інше Держінфзведення свідчить, що із застосуванням репресивних заходів «темп продподаткової кампанії значно посилюється» (Донецька губ., Держінфзведення, № 141, 30 жовтня, 1922 р.)¹⁸.

Унеможливлення «Держінформзведень» вміщувати детальну інформацію з тієї чи іншої проблеми породило «спецзведення» — «спецполітзведення», «промзведення», «фінзведення», «воєнзведення», «партзведення», «коопзведення», «радбузведення», «земзведення»¹⁹. «Земзведення» конкретизували інформацію про те, чим і як жило тогочасне село.

Події в українському селі, стомленому від революції, громадянської війни, голоду 1921–1923 рр., поступово втрачали колишню політичну гостроту та інтерес спецслужб до ретельного їх відслідковування. А тому значення інформації, що містилася в «Земзведеннях» протягом 1923–1924 рр. набуває особливої історичної ваги. Протягом кількох років періодично подавались короткі довідки-пояснення разом із текстом тим «товаришам», котрі повинні в службовому порядку отримувати зведення: «Зведення, які виходять щоденно, окрім недільних днів того ж дня ввечері... Пакети розпечатаються особисто адресатами або підшиваються в особливо таємну папку, або знищуються... Робити копії із зведень безумовно забороняється»²⁰.

Кожен екземпляр «Земзведення» розпочинався обов'язковою преамбулою: «Зовсім таємно. Зберігати як шифр», із вказівкою часу і дати його складення, кількості сторінок, прізвища адресата-отримувача і номера цього документу. В кінці — перелік службових осіб, котрим адресувалися «Земзведення». «Дане зведення, — зазначалося в «Земзведенні» № 122 за 1–2 листопада 1923 р., — віддруковане в 7 екземплярах і надіслане: екземпляр № 1 — т.т. Менжинському і Ягоді, екземпляр № 2 — т. Смирнову (НКЗ), екземпляр № 3 — т. Калініну (ВЦВК), екземпляр № 4 — Всеросій-

ському Комітету сприяння сільському господарству при ВЦВК, екземпляр № 5 — т. Канцельсону, екземпляр № 6 — т. Брюханову, екземпляр № 7 — в справах Інформвідділу ДПУ»²¹.

Зміст «Земзведень» за 1923–1924 рр. однозначно фіксує селянське прагнення відродити власне господарство, встановити розумну пропорцію між виробленим і сплатою податків, між цінами на промислову і сільськогосподарську продукцію. Відчувається і загальне пожвавлення в селянському господарстві після ліквідації наслідків недороду та голоду: «Економічне становище бідноти і середняків в зв'язку із оплатою податку покращується» (Земзведення № 25/174 від 13, 14, 15 жовтня 1923 р., Харківська губ.)²²; «Невдоволення селян викликається... низькими цінами на продукцію сільського господарства» (Земзведення № 130/297 за 21–22 листопада 1923 р., Київська губ.)²³.

Земзведення відображали також і об'єктивну економічну ситуацію, що складалась історично в різних регіонах України у співвідношенні землі та інвентаря: «Економічний стан селян незадовільний — не вистачає інвентаря» (Земзведення № 136/303 за 5-6 грудня 1923 р., Катеринославська губернія)²⁴; «Загальний економічний стан селян задовільний. Часткове невдоволення викликає дефіцит землі. За даними статбюро при поділі на душу по 1 дес. виходить перенаселення в 79303 особи» (Чернігівська губернія)²⁵.

Земзведення вичерпали себе на 1924 р., оскільки в системі діловодства радянських спецслужб відбувається подальше дроблення інформації «спецзведень» по галузях управління з конкретних питань.

На місцях готувалися тижневі чи десятиденні інформаційні зведення, з досить узагальнюючою назвою «Про політичний і економічний стан губернії». Об'ємом 8–13 сторінок, які формувалися тематично, в залежності від суспільно-політичної ситуації, що складалася в регіоні²⁶.

Так, Полтавський губвідділ ГПУ інформував секретаря губкому КП(б)У Магідова про свою діяльність і про політичну ситуацію в губернії «Доповідною запискою» (січень 1923 р.), в якій піддавалася аналізу робота державного апарату під час збору єдиного сільськогосподарського податку: «Злочини в держорганах за період непу значно збільшилися, набрали ювелірної форми, стали ще небезпечніше від непокараності, ніж тоді, коли діяли відкрито. Злочини ці підривають авторитет радянської влади серед селянства... з місць надходить величезна кількість повідомлень про прогресування хабарництва серед працівників, які працюють на селі по обкладанню і збору єдиного сільськогосподарського податку»²⁷.

При характеристиці соціально-політичних настроїв селянства в зв'язку з «ножицями» в цінах, зазначалося: «Низькі ціни не дають можливості селянству реалізувати урожай. Частина селянства вважає за потрібне не вивозити хліб на ринок, сподіваючись в такий спосіб підвищити ціну на нього»²⁸. Селянський опір проявлявся і в досить оригінальній формі про-

тесту, а саме: «советском бандитизме» і нелегальному чинбарстві. Відносно першого в доповідній записці зазначалося: «Останнім часом Г[убернським] В[ідділом] ГПУ виявлено в губернії новий тип бандитизму — боротьба сільського батрацтва з куркулями»²⁹.

Стосовно нелегального чинбарства, це — мовчазний опір на владні директиви, моральна непокора встановленому властями суспільному порядку. Відомий американський дослідник соціальної психології селянства професор Йельського університету Джеймс Скотт класифікує такі дії селянства як «зброю слабких» і відносить їх до повсякденного опору³⁰.

На основі місцевих зведень Інформаційний відділ ОГПУ готував місячний огляд «Політстан СРСР», що складався із 10–12 сторінок аналітичного матеріалу та 12–13 сторінок додатків. Його обов'язковими адресатами в середині 20-х рр. були: генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін, голова Виконкому Комінтерну Г.Зінов'єв, голова РНК СРСР О.Риков, голова ЦВК СРСР М.Калінін, Інформаційний відділ ЦК РКП(б), Секретний, Контррозвідувальний та Інформаційний відділи ОГПУ³¹.

Звіт адресату супроводжувався короткою пояснювальною запискою: «При сем препровождается обзор политико-экономического состояния СССР за ноябрь-декабрь 1923 года. Обзор составлен на основании данных Госинформации Информотдела ОГПУ, дополненных материалами отделов ОГПУ. Особого..., Секретного..., Восточного..., Контрразведывательного.

Зам. пред. ОГПУ /Ягода/ Начинформотдела /Акимарин/ (8 января 1924 г.)».

Даний звіт адресувався Сталіну і містив розділи: «Податкова кампанія», «Ножиці і економічна політика селянства», «Настрої», «Бандитизм», котрі цікаві в плані вивчення суспільно-політичних настроїв селянства та взагалі суспільно-політичного життя села і українського, в тому числі: «Визначальним моментом в настроях селянства за звітний період є збір єдиного сільськогосподарського податку і стан «ножиць»³².

Відгомін місцевої інформації про радянський бандитизм міститься в «Огляді політико-економічного стану СРСР» за листопад-грудень 1923 р.: «На Украине выявляется новый вид бандитизма — советского, вытекающего из тяжелого экономического положения незаможников, до нэпа, активно участвующих в раскулачивании деревни и в борьбе с бандитизмом». Але вже в наступному огляді за січень 1924 р. констатувалося: «Отмечавшийся ранее «советский бандитизм» больше не проявлялся»³³.

Враховуючи досвід роботи телеграфних інформзведень, 7 лютого 1922 р. була затверджена інструкція Інформвідділу про державну інформацію і перелік питань, які підлягають обов'язковому висвітленню. Так, відомості про політичний стан території і настрої, в тому числі і селянства, висвітлювались один раз в 3 дні, відомості про радянські кампанії — один раз на тиждень, один раз на 2 тижні слід було інформувати прохід

економічного, політичного і державного будівництва. Інформація про контрреволюційні моменти надходила в міру її накопичення³⁴.

Окрім аналітичних інформзведень, які склалися за певний час, органи ОГПУ постійно готували тематичні огляди, які висвітлювали роботу низового радянського апарату, стан революційної законності на селі, настрої селян³⁵.

Діяльність низового радянського апарату, його вади піддавалися досить ретельному аналізу і критиці, викривалися порушення революційної законності: казнокрадство, «викривлення партійної лінії», наруга, бюрократизм і тяганина, хабарі, зловживання, пияцтво, дискредитування влади в очах населення. «Перераховані негативні явища притаманні рішуче всім радянським і громадським організаціям і закладам села: сільрадам, РВК, фінорганам, СКВ (сільським комітетам взаємодопомоги. — Авт.), земорганам, лісництвам, міліції, кооперації та... судовим органам. Для органів влади особливо характерно: наруга, незаконні побори, пияцтво», — зазначалося в «Доповідній записці про стан революційної законності на селі по СРСР (за матеріалами Інформвідділу ОГПУ(1.Х.—1.ХІ.1925 р.))»³⁶.

Цей висновок проілюстровано на прикладі позиції місцевої партноменклатури — жити не по закону, а за мораллю далеко не кращого гатунку. В Куп'янській окрузі загальний схід КНС вимагав прозвітувати голову сільради Мягіна про розтрачені гроші. На те він відповів: «Який звіт може бути у партійного?»³⁷.

На відміну від партійних і радянських організацій структури ВЧК-ОГПУ не прагнули прикрасити становище на місцях. Зведення ВЧК-ОГПУ початку 20-х рр., інформуючи про політичний стан, робили наголос не на контрреволюційну агітацію, а на реальне економічне становище населення і зловживання представників властей. Як спільний знаменник суспільно-політичних настроїв селянства прозвучала думка про некомпетентність представників місцевої влади, їхнє небажання виконувати розпорядження Центру. Особливо це було актуальним у зв'язку з політикою «нового курсу». У Городищанському районі Луганської округи селяни, прочитавши в газеті, щодо заходів радянської влади по відношенню до села, говорили, що «Риков хорошо робить, а на місцях сидять пішаки, які розпорядження Центру не виконують»³⁸.

Подібного роду інформація готувалася на основі спецзведень і оглядів місцевих спецслужб. Ще одним видом спецзведень були повідомлення, присвячені досить вагомій політичній кампанії — перевиборам Рад. Так, зокрема, підсумки виборів до Рад 1925 р. були в полі зору Інформвідділу ОГПУ, яким було підготовлено спецзведення «Про політичні настрої і економічне розшарування села» в ході перевиборів 1925 р., упродовж січня-березня³⁹.

У спецзведеннях спостерігається досить цікавий момент — чутки. Джерелом виникнення однієї такої чутки — про можливість нової війни, було посилення напруженості у стосунках СРСР з Англією: «Громадянин Ново-Ільїнської сільради Ізотов Петро розповсюджує чутки, посилаючись на листи сина червоноармійця: навесні буде війна, бо навчають новобранців»; «До громадян с. Георгіївка 8 січня 1926 р. завітав кравець із с. Девненське. В розмові він зазначив, що якимось чином англійський уряд заволодів Донбасом ... товари в місті приховані..., в деяких місцях не приймають радянських грошей, і скоро їх взагалі не будуть приймати. Старий Маков: «ну раз така справа — ясно, війна буде»⁴⁰.

У грудні 1927 — листопаді 1929 рр. в СРСР відбулися події, відомі як сталінська «революція зверху». На селі запроваджуються надзвичайні заходи з метою «викачування хліба», які супроводжуються командно-адміністративним тиском влади на селянство, відмовою від конструктивного діалогу, відчуженням сільського трудівника від власності та виробленого ним продукту, застосуванням репресій. Сталінська директива від 5 січня 1928 р. вимагала «добитися рішучого перелому в хлібозаготівлях протягом одного тижня» і закликала до широкого застосування репресій на селі: «Застосувати негайно жорсткі покарання, в першу чергу, по відношенню до... куркулів і спекулянтів, які зривають с/г ціни»⁴¹.

Керівництво ОГПУ також відреагувало на сталінську директиву, надіславши 10 січня своїм органам в хлібозаготівельні райони телеграму, вимагаючи від них «ретельно спостерігати за виконанням» і повідомляти про «недорахунки при виконанні триденними зведеннями і поштотелеграмами»⁴². Таким чином, впроваджувався контроль органів ОГПУ над виконанням сталінських вказівок по хлібозаготівлям. У зв'язку з цим, документи органів радянських спецслужб залишаються вагомим джерелом вивчення практики примусових хлібозаготівель.

Інформація про «масові операції» ОГПУ почала надходити після 4 лютого у відповідь на вимоги телеграми Економічного управління (ЕКУ) ОГПУ, надісланої місцевим органам ОГПУ: «надати цифрові підсумки, починаючи [з] грудня, масових операцій [по] окремих ринках»⁴³. І вже 8 лютого ЕКУ підготувало доповідну записку про проведення «масових репресій» на хлібозаготівельному ринку. В Україні, як свідчив цей документ, було заарештовано 704 особи, а також виявлено крупні таємні сховища хліба: «В Черкасах склад ячменю в 20 050 пуд., а в Маріуполі — 10000 пуд. соняшника, в Первомайську — 7000 пуд. пшениці, в Одесі — 4000 пуд. пшеничного борошна і т.п.»⁴⁴.

Політика «розкуркулювання» початку сталінської «революції зверху» суттєво різнилася від розкуркулювання, яке знаменувало собою соціальну дію — «ліквідація куркульства як класу», проголошену Сталіним 27 грудня 1929 р. Інформаційні матеріали ОГПУ (про поточні політичні події та

аналітичні документи — періодичні огляди політичного стану країни, довідки про практичне втілення директивних вказівок) — засвідчують, що в перші місяці 1928 р. докорінно змінилися стосунки держави і селянина⁴⁵. Господарства, які попадали під удар «надзвичайних заходів», розорялися, потерпали від наруги, насилля і порушення елементарних людських прав. Таким чином, порушувався природний процес вільного розпорядження селянином виробленим продуктом.

Зрозумілим постає селянський опір «надзвичайним хлібозаготівлям» у 1928–1929 рр., що набував все більше антирадянського забарвлення. Довідка Інформвідділу ОГПУ «Про основні види антирадянських проявів на селі за січень-червень 1929 р.» (червень 1929 р.) зазначала, що «одна із форм антирадянської активності куркульства — масові виступи із залученням до них більш-менш значних груп селянства». Підґрунтям для антирадянських виступів постають примусові хлібозаготівлі. По Україні за перше півріччя 1929 р. зафіксовано 73 випадки антирадянських виступів. Іншими відомими формами протесту були — терор, розповсюдження листівок (за січень-червень 1929 р. зафіксовано відповідно — 256 випадків терору та 117 листівок)⁴⁶.

З середини вересня — початку жовтня 1929 р. спостерігаються якісні зміни в діяльності ОГПУ на селі. Спецслужби безпосередньо здійснюють каральні операції, проводячи, таким чином, державну політику. 3 жовтня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б), надсилаючи «Директиву ОГПУ і НКЮстам», вимагає рішуче застосовувати репресії «проти куркулів», — організаторів терористичних актів, в разі невідкладної потреби — здійснювати покарання «через ГПУ», тобто — без суду⁴⁷.

Про те, що до середини вересня розвиток оперативних заходів ОГПУ на хлібозаготівельній ниві мав обмежений характер, свідчить «Довідка інформвідділу ОГПУ про хід хлібозаготівельної кампанії в зв'язку із заходами ОГПУ» (23 жовтня 1929 р.): «На початок розгортання оперативних заходів, тобто приблизно на кінець серпня — початок вересня удар н[аших] органів спрямовувався, головним чином, по лінії міського спекулянта (ЦЧО), торговців (Україна) та інших елементів, що оперують хлібом, не торкаючись села... приблизно на середину вересня, коли нами були зроблені конкретні вказівки ряду ПП (повноважним представництвом) найбільш хлібних районів про вирівнювання удару по куркулеві, злісному тримачеві надлишків, і спекулянтським елементам села». На даний час по Україні було заарештовано 1858 «куркулів і спекулятивних елементів села»⁴⁸.

У зв'язку із застосуванням радянською владою примусових заходів при подоланні хлібозаготівельної кризи, інформаційні матеріали готувалися підрозділами ЕКУ і Секретним відділом ОГПУ.

Звертає на себе увагу динаміка подачі інформаційного матеріалу органами ОГПУ. Зокрема, з другої половини 20-х рр. спостерігається відхід

від конкретизації подій, фактів суспільно-політичного життя до визначення першочергових його проблем, які посідали важливе місце в проведенні державної політики на селі. При цьому характер інформації набирав тематичного спрямування: вибори до місцевих органів влади, антирадянські прояви, «куркульський терор в селах», боротьба з контрреволюцією на селі, хлібозаготівлі⁴⁹.

Характер і зміст інформаційних матеріалів ОГПУ передбачає дослідження суттєвих моментів у суспільно-політичному житті українського доколгоспного села. Розширення джерельної бази суспільно-політичної проблематики села іншими видами історичних документів конкретного періоду передбачає визначення достатнього ступеню об'єктивності інформаційних матеріалів ОГПУ, з одного боку, та зображення реальної картини суспільно-політичного життя українського села 20-х рр.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2206. — Арк. 211.
- ² Берелович А., Данилов В. Документи ВЧК-ОГПУ-НКВД о советской деревне. 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939): Докты и мат-лы: В 4-х т. — Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ. 1918–1922. — М.: «РОССПЭН», 1998. — С. 9.
- ³ Лацис (Судрабс) Я. Чрезвычайные Комиссии по борьбе с контрреволюцией. — Б.м.: ГИЗ, 1921. — С. 20.
- ⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... — Т. 1. — С. 36.
- ⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... — Т. 1. — С. 429, 432, 434, 442, 446.
- ⁶ Там же. — С. 405.
- ⁷ Там же. — С. 555, 570.
- ⁸ Там же. — С. 417.
- ⁹ Там же. — С. 413.
- ¹⁰ Там же. — С. 428.
- ¹¹ Там же. — С. 726.
- ¹² Там же. — С. 522.
- ¹³ Там же. — С. 534.
- ¹⁴ Там же. — С. 557.
- ¹⁵ Там же. — С. 571.
- ¹⁶ Там же. — С. 583.
- ¹⁷ Там же. — С. 604, 570.
- ¹⁸ Там же. — С. 709.
- ¹⁹ Там же. — С. 12.
- ²⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 739. — Арк. 10.

- ²¹ Там само. — Арк. 136.
- ²² Там само. — Оп. 2. — Спр. 755. — Арк. 101.
- ²³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 793. — Арк. 201.
- ²⁴ Там само. — Арк. 201.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Державний архів Полтавської області. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 81, 146.
- ²⁷ Там само. — Спр. 81. — Арк. 8–13.
- ²⁸ Там само. — Арк. 12.
- ²⁹ Там само. — Арк. 8–13.
- ³⁰ Скотт Джеймс. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1996 / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 26–60.
- ³¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСП). — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 178, 181, 182, 183.
- ³² Там само. — Спр. 178. — Арк. 2, 24.
- ³³ Там само. — Арк. 55, 81.
- ³⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... Т. 1. — С. 37, 44, 45.
- ³⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 184, 180; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316.
- ³⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 180. — Арк. 2.
- ³⁷ Там само. — Арк. 3.
- ³⁸ Там само. — Спр. 87. — Арк. 93.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Державний архів Запорізької області. — Ф. 241. — Оп. 4. — Спр. 23. — Арк. 6.
- ⁴¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... Т. 1. — С. 137.
- ⁴² Там же. — С. 140–141.
- ⁴³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док-ты и материалы. 1927. — Т. 1. — Май 1927 — ноябрь 1929. — М., «РОССПЭН», 1999. — С. 200.
- ⁴⁴ Там же. — С. 207.
- ⁴⁵ Там же. — С. 215–217; 265–267.
- ⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939)... — Т. 2: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1923–1929. — М., «РОССПЭН», 2000. — С. 919–922.
- ⁴⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание... — Т. 1. — С. 714.
- ⁴⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939)... — Т. 2. — С. 975, 976, 1038.
- ⁴⁹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 389; Оп. 6. — Спр. 607; Оп. 7. — Спр. 318.